

Aan Simplicianus

VIATOR-REEKS
Klassieke teksten uit
de geschiedenis van de filosofie en de theologie

onder redactie van
van prof. dr. J. De Visscher

Augustinus

Aan Simplicianus

Over verschillende kwesties

Vertaald door Izak Wisse

met een inleiding van Paul van Geest

KLEMENT

Oorspronkelijke titel:
De diversis questionibus ad Simplicianum

Vertaald door Izak Wisse
Tekstredactie: Raf Debaene

© 2013, Uitgeverij Klement, Zoetermeer
Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp: Rob Lucas

ISBN 978 90 8687 108 7
NUR 308

INHOUD

Inleiding door Paul van Geest 7

Literatuur 27

Augustinus

BEANTWOORDING VAN VERSCHILLENDE VRAGEN VAN
SIMPLICIANUS 31

Boek 1

*Waarin twee vragen van Simplicianus over de brief
van Paulus aan de Romeinen worden behandeld* 33

Vraag 1 34

Vraag 2 54

Boek 2

*Over de vijf of zes andere vragen die Simplicianus stelde
over de boeken der Koningen* 101

Vraag 1 102

Vraag 2 124

Vraag 3 133

Vraag 4 139

Vraag 5 141

Vraag 6 143

Register van namen 149

Over de vertaler 149

INLEIDING^I

In 384 bewees de heidense senator en stadsprefect van Rome Symmachus een grote dienst aan Augustinus. Na een aantal teleurstellingen was Augustinus ziek geworden. Symmachus wist hem tot staats-retoricus leraar benoemd te krijgen in Milaan, de hoofdstad van het West-Romeinse rijk. Het was een uitzonderlijke benoeming voor iemand die twee jaar eerder vanuit een verre provincie de oversteek naar Italië had ondernomen.

Geboren te Thagaste in 354 was Augustinus opgevoed als een kind van twee culturen. Zijn vader Patricius behoorde tot de verarmde landadel en vertrouwde op de aloude Romeinse goden; zijn moeder Monnica was berbers en christin. Door toedoen van zijn vader had Augustinus' leven al jong in het teken gestaan van zijn carrière. In Madaura, Carthago en Rome had hij met succes retorica gestudeerd en gedoceerd. Maar rusteloos had hij steeds gezocht naar wijsheid, ook bij Cicero en de manicheeërs. Hij stelde zich die wijsheid

I Ik dank mijn collega's dr. Vincent Hunink en dr. Nelly Stienstra voor het kritisch doorlezen van deze inleiding en hun waardevolle suggesties voor de verbetering ervan.

voor als een vrouw die troostte en zuiverde maar ook eiste dat men haar zocht en trouw aan haar was.

De nieuwe benoeming in Milaan bracht met zich mee dat Augustinus zijn concubine, tevens de moeder van zijn zoon Adeodatus, weg moest sturen. Topambtenaren werden niet geacht ongetrouwd samen te leven maar te huwen. Monnica kwam over naar Italië, Augustinus achterna, en deed haar best een goede vrouw van gelijke stand voor haar zoon te vinden. Maar Augustinus koos een andere weg.

Waar Symmachus Augustinus' onrust wegnam door goede carrièreperspectieven, bood diens neef, Ambrosius, hem op een andere manier een zekere mate van rust en inzicht. Deze gereserveerde aristocraat en stadsprefect van Milaan was in 374 gekozen tot bisschop van zijn stad. Voor zijn onderricht in de christelijke leer had hij zich gewend tot een leraar die goed thuis was in de Heilige Schrift. Het ging om een man die in de bekering van de filosoof en Plotinusvertaler Marius Victorinus rond 355 een grote rol had gespeeld. Zijn naam was Simplicianus. Ambrosius schroomde niet deze leraar 'vader' te noemen.

De preken van Ambrosius luiden voor Augustinus rond 386 een grote bevrijding in. Ambrosius was gevormd in de Schrift en het neoplatonisme, en zo leerde hij Augustinus inzien dat God niet stoffelijk is en dus in termen van tijd, ruimte of menselijke eigenschappen nooit toereikend beschreven kan worden. Vele passages in de Schrift zijn volgens Ambrosius dan ook niet letterlijk te nemen maar moeten begrepen worden als allegorieën waarmee onbeschrijfelijke en ondenkbare werkelijkheden werden benaderd.

In 386 verdiepte Augustinus zich ook in de brieven van Paulus. En hij ontmoette Simplicianus, met wie hij meerdere gesprekken had. De preken van Ambrosius en de gesprekken met Simplicianus leidden er mede toe dat Augustinus zich in de paasnacht van 387 liet dopen door Ambrosius. Vanaf die tijd noemde ook hij Simplicianus 'vader' (cf. *Confessiones* 8.1.1-8.2.5; 8.7.17). Hij trouwde niet met de gefortuneerde bruid die zijn moeder voor hem had uitgezocht, maar vertrok naar Thagaste. Daar wilde hij met zijn vrienden een leven gaan leiden van studie en gebed.

Vanuit Afrika bleef Augustinus toch contact onderhouden met Simplicianus. En deze wendde zich op zijn beurt met moeilijke kwesties tot de bisschop van het vissers- en havenstadje Hippo. Zo formuleerde Simplicianus een achttal vragen, die hij vervolgens aan Augustinus toestuurde. Het is niet exact meer vast te stellen hoe de vragen hebben geluid. Mogelijk hadden zij betrekking op Simplicianus' 'opdracht' de waarde en goedheid van het Oude Testament en de eenheid van het Oude en het Nieuwe Testament uit te werken. Beide werden door manicheeërs en gnostici betwist. In elk geval hield Augustinus in zijn antwoorden rekening met Simplicianus' exegetische interesse.

Dat Simplicianus zijn vragen naar Augustinus stuurde getuigt van hoge achting voor hem. De leerling was leraar geworden. In de brief die Augustinus aan zijn antwoorden vooraf liet gaan (*epistula* 37) be- toont hij zich dan ook verheugd over het vertrouwen.

Maar de leraar bleef ook leraar. Toen Simplicianus in 397 tot opvolger van Ambrosius als bisschop van Milaan was gekozen, werd hem waarschijnlijk door Augustinus gevraagd een oordeel te vellen over som-

mige doctrinaire kwesties die opspeelden gedurende een concilie van Carthago. Simplicianus was een man die klaarblijkelijk orde zocht en gaf: hij oordeelde ook over doctrinaire stellingen van het eerste concilie van Toledo en selecteerde de teksten voor de Ambrosiaanse liturgie.

Simplicianus' vragen bereikten Augustinus in een periode van relatieve rust, althans in uiterlijke zin. In zijn antwoorden weerklinkt namelijk een worsteling met een fundamenteel dilemma dat betrekking had op de verhouding van de vrije wil tot Gods almacht. De periode was in elk geval rustig omdat de donatisten hem pas vanaf 400 zorgen begonnen te baren.

Deze in Afrika sterke kerk bedreigde volgens Augustinus de eenheid in de wereldkerk. Augustinus achtte hen daarom ook gespeend van de liefde die door genade wordt bewerkt in de eenheid van de *ca-tholica* (cf. *contra epistulam Parmeniani* 3.5). In deze tijd benadrukt hij dan ook dat buiten de kerk geen redding mogelijk is maar stelt hij tegelijk dat zich binnen de muren van de kerk zowel kaf als koren bevindt (*epistula* 108.3.11). Het eerste inzicht werd in latere documenten wel gematigd, het tweede niet (cf. *Den-zinger-Schönmetzer* 3866-73; *Lumen Gentium* 14-16). Bovendien hielden de donatisten er naar zijn idee een foutieve opvatting van heiligheid op na. Zoals in de klassieke oudheid zagen de donatisten heiligheid bewerkstelligd door het voltrekken van rituelen. Augustinus verzette zich hevig tegen hun veronachtzaming van persoonlijke inspanningen tot heiligheid.

De periode was ook rustig omdat Augustinus Pelagius' opvattingen pas na 410 van grote kanttekeningen wilde voorzien. Pelagius veronderstelde dat mensen

bij hun schepping begiftigd waren met een wil waardoor zij zelf konden kiezen tussen goed en kwaad, zonde konden vermijden en hun oorspronkelijke gerechtigheid konden bewaren. Verkeerde keuzes veranderden volgens hem de goedheid van de natuur niet.

Dit was voor Augustinus onacceptabel. Vooral in *De natura et gratia* (413-415), een reactie op Pelagius' *De natura*, benadrukt hij dat de wil en het verstand van de mens na de zondeval zo zijn gecorrumpeerd dat iedere goede handeling alleen dankzij genade tot stand kan komen (cf. *De natura et gratia* 43.50-44.52). Genade werkt dus meer herstellend dan scheppend (cf. *De natura et gratia* 53.62). Het geloof (*initium fidei*) of het vermogen tot liefhebben (*initium caritatis*) kunnen zelfs pas opbloeien dankzij de genade, die eerst geschonken dient te zijn.

Deze latere inzichten zijn alle te herleiden tot overtuigingen die Augustinus in de periode van relatieve rust van 396/97 ontwikkelde in zijn antwoorden aan Simplicianus. Pelagiaanse tegenstanders werden er later door Augustinus ook op gewezen dat hij zijn genadeleer niet in de hitte van de disputen met hen had uitgedacht (cf. *De dono perseverantiae* 20.52 uit 428/429). Al in de antwoorden aan Simplicianus is Augustinus' genadeleer in de kern geheel aanwezig.

Acht vragen – problemen die moeten worden opgelost – bepalen de structuur van de twee boeken die Augustinus voor Simplicianus schreef. In zijn *Retractationes* boekstaft de bisschop van Hippo deze onder de titel *De diversis quaestionibus ad Simplicianum*

libri duo. Hoewel de twee boeken zelf inleidingen bevatten, is in de meeste handschriften *Epistula 37* als eigenlijke inleiding toegevoegd.

De verklaring van Romeinen 7, 7-25 en Romeinen 9, 10-29 vormt het antwoord op de eerste twee vragen van Simplicianus. Deze hebben betrekking op het nut van de wet en op de genade van het geloof die aan goede werken voorafgaat. Het antwoord op de twee vragen vormt het eerste boek.

Toen Augustinus nog manicheeër was, had hij de brieven van Paulus al bestudeerd. Destijds meende hij dat de apostel zichzelf op bepaalde punten tegensprekt en dat zijn woorden niet overeenstemmen met de boodschap van het Oude Testament. Maar dit inzicht veranderde. Als jonge priester had hij de *Expositio quarundam propositionum ex epistula apostoli ad Romanos* geschreven en in *De diversis quaestionibus octoginta tribus* enkele passages uit Paulus' brief aan de Romeinen (7-9) besproken. Waarschijnlijk raadpleegde hij daarvoor Ambrosiasters *Commentarius in epistolam ad Romanos*, Ambrosius' *De Iacob et vita beata* en Origenes' *Commentarius in epistolam sancti Pauli ad Romanos*.

Het eerste probleem dat Augustinus tracht op te lossen houdt verband met de vragen aan wie de wet gegeven is en of de wet zonde is (*Ad Simplicianum* 1.1). Waarschijnlijk was het voor Simplicianus problematisch dat Paulus enerzijds een negatieve kijk op de wet lijkt te hebben en anderzijds de wet wel als goed omschrijft. Het eerste was koren op de molen van de manicheeërs die het Oude en Nieuwe Testament niet zagen als een eenheid. Augustinus ontkent dat Paulus twee wetten postuleert, zoals de manicheeërs meen-

den: de wet van Christus tegenover de wet van de Joden. Hij eindigt dit gedeelte met Paulus' getuigenis dat de Wet voor hem goed is als hij dat wil. Hij veronderstelt dat kennis van de Wet leidt tot een verscherpte bewustwording van wat zonde is en dus tot het inzicht dat de genade van God onontbeerlijk is om mensen te bevrijden. De mens onderkent door de wet dat hij doet wat hij eigenlijk niet wil doen en genade nodig heeft om te leven volgens zijn hoogste dimensie, de geest (*Ad Simplicianum* 1.1-6; 1.14-15; 1.17-22).

De tweede vraag in het eerste boek *Ad Simplicianum* heeft betrekking op Romeinen 9, 10-29. In het antwoord werkt Augustinus de gedachte uit dat de genade van het geloof (*gratia fidei*) voorafgaat aan de goede werken (*Ad Simplicianum* 1.2). In dit deel openbaart zich Augustinus' innerlijke strijd ten volle. Jaren later zal hij in zijn *Retractationes* schrijven dat hij in zijn bespreking van deze passage veel moeite gedaan heeft de vrije wilskeuze te waarborgen, maar dat het Gods genade was 'die overwon' (*Retractationes* 2.1).

In de *Expositio quarundam propositionum ex epistula ad Romanos* (393/4) veronderstelde Augustinus nog dat de mens zelf verantwoordelijk is voor de ontwikkeling van zijn geloofshouding (37.52; 54-56). De vrijheid van de mens is erin gelegen zelf zijn eigen onvolkomenheid te onderkennen om zich vervolgens bewust te worden dat de geboden niet kunnen worden nageleefd zonder goddelijke hulp (*ibid.* 60). Dit noemt Augustinus de verdienste van het geloof dat de mens dus zelf ontwikkelt (*ibid.* 62.9).

Passages als deze werden later door Pelagianen aangedragen om te benadrukken dat Augustinus de vrije wil niet had ontkend. De mens was immers vrij om de

goddelijke hulp in vorm van genade in te roepen. Deze werd weliswaar vanwege zijn geloof geschonken maar dit geloof was zijn verdienste (*Expositio Epistolae ad Galatas* 1, 15, 18, 32, 44, 46; *Epistolae ad Romanos inchoata Expositio* 16; *Expositio quarundam propositionum ex Epistola ad Romanos* 62; *Enerrationes in Psalmos* 32.1.3). Ook in *Ad Simplicianum* 1.1 weerklinkt nog Augustinus' opvatting dat het een menselijke keuze is zich hulpbehoevend te weten. Maar in *Ad Simplicianum* 1.2 blijkt toch vooral dat Augustinus enorm heeft geworsteld met de voorbestemming van de kinderen van Rebekka (Rom 9, 11) en dus met de predestinatie van de mensheid in het algemeen. In Rebekka's moederschoot al was Jakob uitverkoren maar Esau verworpen. Zonder dat zij op grond van een vrije wilsact iets goeds of slechts hadden kunnen doen werd Jakob liefgehad en Esau door God gehaat (cf. *Ad Simplicianum* 1.2.1-8; 1.2.15-18; 1.2.20; *De diversis quaestionibus* 68.8-14 (395); *De praedestinatione sanctorum* 4.8; *De dono perseverantiae* 20, 52; 21, 50 (428-429)). Dit was voor Augustinus het bewijs dat de barmhartigheid van God dús voorafgaat aan alles wat mensen denken, willen en ondernemen. Esau kon namelijk Gods genade nog niet bewust hebben afgewezen waardoor hij verworpen werd; hij was nog ongeborn en kon dus niets willen.

Enerzijds moest Augustinus dus de verwerping van de ongeborn Esau verklaren. Het stond immers nu eenmaal in de Schrift. Anderzijds diende hij Gods genadegave niet als gevolg van menselijke prestaties te duiden. Daarom ontwikkelde Augustinus gedachten over de erfzonde. Hierin werd de mensheid als een *massa peccati*. Hoewel dit niet zo in de Septuagint staat op de desbetreffende plaats, meent Augustinus dat al-

le mensen ook 'in Adam' gezondigd hebben (Rom 5, 12 *in quo omnes peccaverunt*) en in Adam sterven (1 Kor 15, 22). Daarom verdienen zij straf, maar het staat God vrij de straf aan de een niet en aan de ander wel op te leggen. In het eerste geval toont God zich barmhartig, in het andere rechtvaardig; in beide gevallen handelt God volgens Augustinus niet onrechtvaardig.

Hoe dan ook is de genade een absolute voorwaarde om gepredestineerd te worden. De zondige mensheid verdient het door God veroordeeld te worden, maar God rechtvaardigt door genade sommigen, zoals Jakob. Als mensen niet zijn verkozen (Mt 22, 14) blijven zij wat zij van nature zijn: verdoemd (*Ad Simplicianum* 1.2.10-14; cf. *De spiritu et littera* 29.50-34.60; *De praedestinatione sanctorum* 10.19; *De dono perseverantiae* 14.35).

Hierbij is de opmerking op zijn plaats dat het Augustinus al tijdens zijn leven werd aangerekend dat uit zijn visie op Jakob en Esau, en op de schuld waarin de mens sinds Adam geboren was, een zeker defaitisme kon voortvloeien (cf. *De praedestinatione sanctorum* 4.8.). In de loop der tijd is zijn visie op de erfzonde dan ook door kerkelijke overheden officieel gematigd, bijvoorbeeld door te logenstraffen dat ongedoopte kinderen verloren zijn (Commissio Theologica Internationalis, *The Hope of Salvation for Infants Who Die without Being Baptised*, 2007). Ook zijn overtuiging dat de dood, ongetemde begeerte en de wisselvalligheden in het leven te herleiden zijn tot de zonde van Adam en Eva en niet 'slechts' inherent waren aan de menselijke staat, werd niet gedeeld.

Maar Augustinus zocht ook zelf naar ruimte bij zijn interpretatie van de passage over Esau en Jakob.

In dit verband merkt Augustinus bijvoorbeeld ook op dat Gods haat onmogelijk gericht kon zijn op zijn eigen schepsel, maar gericht was op de zonde die hij zou begaan (*Ad Simplicianum* 1.2.18). Zo beschouwd is het dus de vraag of een schepsel wel verloren gaat, ook al is dit schepsel zondig of niet voorbestemd voor het eeuwige leven... In zijn tweede boek voor Simplicianus bespreekt Augustinus Simplicianus' vragen die betrekking hebben op schriftplaatsen uit het boek Koningen. Dit boek bestond in de Septuagint en in de Latijnse vertaling die Augustinus gebruikte uit vier delen, die wij in onze Nederlandse vertalingen kennen als 1 en 2 Samuël en 1 en 2 Koningen.²

Augustinus structureert zijn tweede boek aan Simplicianus volgens de klassieke vraag- en antwoord-formule. Op de tegenstelling tussen 1 Koningen [1 S] 10, 10 ('En de Geest van de Heer greep Saul aan') en 1 Koningen [1 S] 6, 14 ('En een boze geest van de Heer voer in Saul'), te berde gebracht in een eerste vraag, gaat hij het meest uitvoerig in. Hij heft de tegenstelling op door te stellen dat God ook het boze goed weet te gebruiken en dat in Gods ordening de zonde een functie heeft.

- 2 In deze inleiding en in de Nederlandse vertaling wordt de oorspronkelijke naamgeving gehanteerd: '1 en 2 Koningen' duidt dan op wat wij kennen als '1 en 2 Samuël', terwijl '3 en 4 Koningen' duidt op wat wij kennen als '1 en 2 Koningen'. Voor de helderheid wordt telkens tussen haakjes de afkorting van de naam in de Nederlandse indeling genoemd (1 S, 2 S, 1 K en 2 K). Ook de nummering van hoofdstukken en verzen van diverse bijbelboeken wijkt soms af van wat wij kennen uit Nederlandse vertalingen. In deze gevallen wordt de moderne nummering tussen haakjes weergegeven.

Een tweede vraag van Simplicianus heeft betrekking op 1 Koningen [1 S] 15, 11 ('Het berouwt mij dat Ik Saul tot koning heb aangesteld'). Omdat berouw veranderlijkheid impliceert had de gnosticus Marcion hieruit afgeleid dat de God van het Oude Testament een andere was dan de goede en onveranderlijke God die zich openbaart in het Nieuwe. Blijkbaar wilde Simplicianus van Augustinus weten hoe hij zich tegen dit standpunt kon wapenen. Augustinus antwoordt hem dat het 'berouw van God' onvergelijkbaar is met wat mensen verstaan onder menselijk berouw en dat woorden dus ontoereikend zijn om Gods wezen en werken adequaat tot uitdrukking te brengen. Hieronder zal dit gedeelte nader worden verklaard.

Simplicianus' derde vraag over Koningen had betrekking op de onreine geest in 1 Koningen [1 S] 28, 12-19. Kon uitgerekend de onreine geest die zich bevond in de waarzegster ervoor zorgen dat Samuël door Saul werd gezien en met hem sprak? Augustinus laat de mogelijkheid open dat er sprake is geweest van een duivelse zinsbegoocheling. Maar hij neigt ernaar aan te nemen dat de gestorven Samuël inderdaad aan Saul verschenen is. Zoals in het antwoord op de eerste vraag benadrukt hij dat God immers het kwade kan aanwenden om iets goeds te bewerken. Simplicianus' probleem met de zin uit 2 Koningen (2 S) 7, 18a ('Koning David kwam binnen en nam plaats voor de Heer') lost Augustinus in de vierde vraag eenvoudig op. Hij geeft aan dat deze tekst nooit een reden tot twist is geweest.

De vijfde vraag gaat over de betekenis van 3 Koningen (1 K) 17, 20 ('Heer, getuige van deze weduwe bij wie ik te gast ben, U hebt kwaad gedaan door haar

zoon te laten sterven'). Augustinus stelt dat deze uitspraak van de profeet dient te worden opgevat als een vraag – zoals in de Vulgaat en de Hebreeuwse tekst ook gedaan werd – die ontkennend moet worden beantwoord. Ook in het antwoord op de zesde en laatste vraag naar de betekenis van 3 Koningen (1 K) 22, 19-23 ('de leugengeest waardoor Achab werd bedrogen') weerklinkt, zoals in *quaestio* 1 en 3, Augustinus' overtuiging dat God het slechte inzet ten behoeve van het goede. God laat slechte geesten en mensen soms hun gang gaan (*permittere* en *sinere*), als dat in zijn ordening van de dingen tot iets goeds leidt. Dit antwoord vond Augustinus zo vanzelfsprekend dat hij er later in zijn *Retractationes* niet meer naar verwijst.

Kenmerkend voor Augustinus is zijn slotwoord. Zoals in *De coniugiis adulterinis* of *De opere monachorum* stelt hij, retorisch geschoold en met inzicht in de kracht van de *captatio benevolentiae*, dat hij wat uitvoeriger is geweest dan de bedoeling was en daarom Simplicianus misschien zelfs heeft teleurgesteld. Toch zegt hij ook te vrezen niet nauwkeurig genoeg te zijn geweest en daarom open te staan voor gedegen kritiek. Voor Augustinus stond nooit iets vast.

Augustinus kan niet hebben vermoed dat vooral het eerste boek aan Simplicianus een van de meest bediscussieerde werken in de theologiegeschiedenis zou worden. Rond 428 stortte de hele Romeinse samenleving volledig in. Omdat ook Hippo werd omsingeld en belegerd door Vandalen, zal hij in het jaar van zijn dood (430) eerder gevreesd hebben voor het behoud van zijn